

Binder Mátyás

VÁLTOZATOSSÁG ÉS ÁLLANDÓSÁG

Cigányok/romák és etnikai előítéletek Magyarországon

A mai Magyarországon a cigányellenesség egyrészt múltból öröklött előítélet-rendszer, másrészt olyan attitűd, melynek egyes komponensei változhatnak, erősödhetnek a rendszerváltozás radikális gazdasági és társadalmi folyamatai függvényében.¹ Írásomban igyekszem történeti perspektívából, az adott kor társadalmi, gazdasági és politikai összefüggésrendszerébe ágyazva megvizsgálni az előítéletek kialakulását, stabilitását és szerepét. A téma komplex jellege miatt a történeti mellett szociálpszichológiai, szociológiai és kulturális antropológiai szakirodalomra is támaszkodom.

Társadalmi csoportok, sztereotípiák és előítéletek

A különböző társadalmi kis- és nagycsoportok (közösség, etnikai, vallási csoport vagy állam, társadalom, nemzet) önmeghatározásának szükséges velejárója a „másik” csoportoktól való különbözőségek hangsúlyozása és tudatosítása. Ebben a folyamatban – a mindennapi élethez szükséges kategorizálás, sztereotipizálás mellett – az előítéletek is fontos szerepet játszanak.²

¹ vö. Erős Ferenc: Előítélet és etnicitás: a cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. In: *Megismerés, előítélet, identitás*. Szerk.: Erős Ferenc. Budapest, Új Mandátum, 1998. 244. (a továbbiakban: Erős, 1998.)

² Leegyszerűsítve a következőképp foglalthatjuk össze a három fogalom közti összefüggést: a sztereotípiát tulajdonképpen egy kategória tagjaira vonatkozó túláltalánosítás, az előítélet pedig sztereotípiákon alapuló ellenséges attitűd valamilyen társadalmi, vallási, nemzeti csoporttal szemben. Bindorffer Györgyi: Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban. In: *Mindennapi előítéleteink. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Szerk.: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László. Budapest, Balassi Kiadó-MTA ENKI, 2006. 9-35.

Szociálpszichológiai kutatások sora foglalkozott a sztereotípiák, előítéletek egyéni és társadalmi szerepével, funkcióival.³ E kutatások tanúsága szerint van egy meglehetősen általános tendencia a saját csoport (ingroup) kiemelésére, pozitív értékelésére és előnyben részesítésére a külső csoporttal szemben (outgroup). Az ingroup preferencia és az ingroup variabilitás (amikor a saját csoport tagságát összetettebbnek, színesebbnek látjuk, mint a kívülállók kategóriáit) együtt alkotják azokat a szociálpszichológiai tényeket, melyeket minden csoportközi viszonyban felfedezhetünk,⁴ hiszen minden kollektív identitásnak elkerülhetetlenül meg kell fogalmaznia az alteritást, a másságot.⁵

Az etnicitás „olyan csoportok közötti viszonyokra vonatkozik, amelyek tagjai egymástól különbözőnek tartják magukat, és amely csoportok hierarchikusan rangsorolódhatnak egy társadalmon belül.”⁶ Ilyen értelemben az etnikai előítélet „szükségszerű” (és többnyire negatív előjelű) velejárója az interetnikus kapcsolatoknak.

Természetesen egy dolog az előítélet pusztá megléte, és más dolog a gyakorlati jelentősége, hatása, legitimáló szerepe főleg akkor, ha egyenlőtlen felekről (pl. többség-kisebbség) van szó. A kisebbségek szempontjából különösen fontos lehet, hogy amikor a társadalom, melyben élnek, krízishelyzetbe kerül, mennyire ellenséges, mennyire konszenzuális és milyen mélyen gyökerező előítéletek vannak „forgalomban”, amelyekre hivatkozva a szóbeli előítéletek „ártatlan” formái negatív diszkriminációvá, fizikai üldözéssé, etnikai tisztogatássá eszkalálódhatnak.⁷

³ vö. Hamilton, David L.: A sztereotípiák megértése: elméletek és problémák történelmi perspektívában. In: *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Szerk.: Hunyady György – NGUYEN Luu L. A. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2001. 13-21.

⁴ Hunyady György: A nemzeti karakter talányos pszichológiája. In: *Nemzetkarakterológiák*. Szerk.: Hunyady György. Budapest, Osiris Kiadó. 2001. 44. (a továbbiakban: Hunyady, 2001.)

⁵ Albert Réka – Zempléni András: A nemzeti identitás sajátosságairól. In: *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Szerk.: Fedinec Csilla. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002. 168.

⁶ Eriksen, Thomas Hylland: *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák*. Budapest–Pécs, Gondolat Kiadó-PTE. 2008. 22. (a továbbiakban: Eriksen, 2008.)

⁷ vö. Erőss Gábor – Gárdos Judit: Az előítélet-kutatások bírálatához. A „rasszista” nyugdíjasoktól a kirekesztő iskolákig. *Educatio*, (2007) 1. sz. 17-37.; Erőss, 1998. 237. (a továbbiakban: Erőss – Gárdos, 2007.)

Előítéletek a 16–18. században – tudomány, költészet és folklór

A tudomány mai állása szerint az első cigány csoportok a 14. század végén jelentek meg Magyarországon.⁸ Nálunk és Kelet-Európa más országaiban a kisebb népsűrűség, a céhes keretek közt lassan fejlődő ipari termelés lehetővé tette, hogy a cigány közösségek megtalálják a saját megélhetési forrásaikat, azokat az ökológiai „niche-keket”, réseket, melyeket be tudtak tölteni mint kovácsok, medvetáncoltatók, teknővájók, muzsikuskok. Ennek következtében térségünkben inkább a letelepedést és az asszimilációt sürgető rendelkezések voltak jellemzőek, szemben a nyugat-európai, sokszor igen durva, kirekesztő mechanizmusokkal.⁹

A cigányokra vonatkozó előítéletek táptalaja a cigánynak mondott¹⁰ emberek „mássága”, eltérő életmódja, eltérő bőrszíne vagy éppen a letelepült termelők és a vándorló kereskedők/zsákmányolók közötti ellentét volt. A 16. század óta megjelenő történeti forrásokban sohasem határozták meg a „cigány” fogalmának megkülönböztető sajátosságait, gyakran olyan embereket is cigánynak neveztek, akik nem születtek cigánynak.¹¹ Mivel általános szabályként a népi osztályozások leginkább az osztályo-

⁸ Nagy Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. In: *Történelemtanárok (17.) Országos Konferenciája 2007. október 13–14.* 2007. (www.tte.hu/_public/ttorszkonf/nagypal2007_jegyzetekkel.pdf) (A továbbiakban: Nagy, 2007.)

⁹ A magyarországi és kelet-európai társadalmi munkamegosztásban megjelenő cigányokról lásd: NAGY Pál: „Fáraó népe” *A magyarországi cigányok korai története (14–17. század)*. Pécs, PTE BTK, 2004. 32-89.; Nagy, 2007.; A főleg nyugat-európai kirekesztő rendeletekről és törvényekről lásd: Fraser, Angus: *A cigányok*. Budapest, Osiris, 2002.; Liégeois, Jean-Pierre: Kormányok és cigányok: a kirekesztéstől az asszimilációig. In: *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Szerk.: Kovalcsik Katalin. Budapest, BTF-IFA-MKM, 2001. 67-82.

¹⁰ Nem szabad elfelejteni, hogy a „cigány” terminus nem a cigány emberek önelnevezése, hanem kívülről rájuk aggatott „címke”, melynek persze sokféle variációja létezett. Magyarországon sokáig a „fáraó népének” is nevezték őket, vélt egyiptomi származásuk alapján. A „cigány” terminushoz kapcsolódó negatív konnotációkról lásd: Balázs József Attila: A cigány szó és származékai pejoratív kifejezésekben. *Magyar nyelv*, 97. (2001). 3. sz. 313-324.

¹¹ Nagy, 2007.

zótól függnék,¹² a 16-17. századtól kezdve egészen napjainkig jellemző „alapállás”, hogy gyakorlatilag „akarata ellenére bárki cigánynak minősíthető, hiszen a minősítés kulcsa azok kezében van, akik önmagukat semmiképp sem minősítik cigánynak.”¹³

A különböző előítéletekre és sztereotípiákra vonatkozóan több forráscsoport is rendelkezésre állhat: a korabeli tudományos szövegek, a közköltészet és a népi gondolkodást megőrző folklórszövegek.¹⁴ A 16. század végétől terjedtek el Európában azok a tudományos történeti munkák,¹⁵ amelyekben megjelentek olyan, a cigányokkal kapcsolatos sztereotípiák, előítéletek és közhelyek, amelyek nagy része ma is közszájon forog. „A 16-18. századi szerzők, tudósok egymás negatív véleményét és leírását átvéve, időről időre a cigány csoportokkal szembeni ellenszenv, üldözés, gyakran kiirtásra való törekvés jogosságát bizonyították.”¹⁶ Heinrich Grellmann 1783-as, „Die Zigeuner” című műve nemcsak a korszak tudományos ismereteit foglalta össze, hanem meghatározta a cigányokról való

¹² Eriksen, Thomas Hylland: Etnikai osztályozás: mi és ők. In: *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Szerk.: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005. 148-157.

¹³ Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: Hogyan lesz egy ember cigány? *Kritika*, 28. (1999). 3. sz.

¹⁴ Fentiek mellett természetesen a bírósági peranyagokban és az egyházi irodalomban is sokféle előítélettel, sztereotípiával lehet találkozni.

¹⁵ Magyarul megjelent fontosabb forráskiadások: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Szerk.: Mezey Barna. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1986. (a továbbiakban: Mezey, 1986.); *A cigányok. Három korai tanulmány*. Szerk.: Magyar László András. Budapest, Orpheusz Kiadó, 1998.; Puskás Péter – Végh József: *Előítélet és vérpad. Az „emberevő” cigányok pere*. Vác, Mikszáth Kiadó, 1998.; Augistini ab Hortis Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. [1775–1776.]* Budapest – Gödöllő, Györffy István Néprajzi Egyesület/Magyar Néprajzi Társaság – SZIE GTK, 2009.

¹⁶ Deáky Zita – Nagy Pál: Augistini ab Hortis Sámuel és a cigányok történeti-néprajzi kutatásának kezdetei. In: *Augistini ab Hortis Sámuel: A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. [1775–1776.]* Szerk.: Deáky Zita – Nagy Pál. Budapest – Gödöllő, Györffy István Néprajzi Egyesület – Magyar Néprajzi Társaság – SZIE GTK, 2009. 22.

gondolkodást a 19. században, így jórészt felelőssé tehető a negatív sztereotípiák elterjedéséért.¹⁷ A korai etnográfusok, akik a cigányok „nemzeti karakterét” tanulmányozták, racionalizálták azt a képet, mely szerint a cigány egy megvetendő nép vagy faj, mely hajlamos a bűnözésre.¹⁸

A cigányokról alkotott képzetek nem voltak mindig egyértelműen negatív előjelűek. Magyarországon a 17-18. században egyre árnyaltabb lett a közköltészetben megjelenő cigánykép, bár alapvető ambivalenciája megmaradt: a cigányok egyrészt tréfás, ravasz, szókimondó és éles elméjű, másrészt nevetségessé váló és pórul járó figurákként jelentek meg.¹⁹ A cigányok „mássága, idegensége” és szerepük a társadalmi munkamegosztásban egyaránt megjelent: megvetés és elismerés, lenézés és együttérzés párhuzamosan volt jelen a róluk élő képekben. A 17. századtól jelent meg az állatias ösztönlényként ábrázolt cigány figurája, mely az 1782. évi Hont vármegyei „emberevő per” nyomán szélsőséges viselkedésre hajlamos, vérszomjas, környezetére veszélyes cigányképpé alakulva terjedt el.²⁰

A különböző folklórszövegekben a csoporthoz („fajhoz”) tartozó egyének társadalmi helyzetét gyakran örökletes (külső és egyéb) jegyek határozzák meg. Az eredettörténetekben vagy a teremtési folyamatban bekövetkező „balesetnek”, vagy a cigányoknak tulajdonított nem megfelelő viselkedésnek tulajdonítják a cigányok „másságát”, szegény sorsát. Gyakori az ördöggel való azonosítás is, aminek egyházi gyökerei is lehetnek. Bibliai motívumokat is felhasználva terjedt el a „bűnös cigány ős” mítosza. A paraszti etnocentrikus szemléletből fakadóan a folklórszövegeken

¹⁷ Prónai Csaba: Kulturális antropológia és cigánykutatás. *Kultúra és Közösség*, 12. (2008). 2. sz. 45.

¹⁸ Willems, Wim – Lucassen, Leo: The Church of Knowledge. Representation of Gypsies in Dutch Encyclopedias and Their Sources (1724–1984). In: *100 Years of Gypsy Studies. Papers from the 10th Annual Meeting of the Gypsy Lore Society*. Ed: SALO, Matt T. Cheverly-Maryland, The Gypsy Lore Society, 1990. 44.

¹⁹ Erdős Zoltán: Értelmezés és megértés. A magyarországi cigányság korai történetének historiográfiája. *Iskolakultúra*, (2007) 11-12. sz. 140.

²⁰ Nagy Pál: Az emberevési vád mítosza és valósága. A kassai „emberevő” per (1929). In: *Tízéves a romológia. PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék konferenciája. Konferenciakötet*. Szerk.: Cserti Csapó Tibor. Pécs, PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2008. n. a.

végigvonul a cigányok és a nem cigányok szembeállítására, erős előítéletek sorát produkálva.²¹

Nemzeti karakterek és etnikai előítéletek a 19. században

Kelet-Európában a 19. század a nemzetté válás „klasszikus” kora. A romantikus nacionalizmus ébredésétől kezdve „virágzott e tájon a nemzetkarakterológia, az önképek tarka kertje, és valósággal burjánzott a más etnikumokról, kisebbségekről alkotott előítéletek tenyésztete.”²² A nemzetté válás folyamata elválaszthatatlan a polgárosodástól és a gazdasági modernizációtól, sokan a nemzetet feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet sajátos termékének tartják. A nemzetállami keretek fenntartására vagy (azok hiányában) létrehozásukra irányuló törekvések fontos eszköze a nemzeti nyelv²³ és a nemzeti tudat terjesztése. A nyomtatott sajtó fejlődése („nyomdakapitalizmus”)²⁴ a korábbinál nagyobb publicitást biztosított a nemzeti identitás erősítését szolgáló régi és új etnikai előítéleteknek.²⁵

A nemzetkarakterológia jellemzője „az egyének feletti társadalmi struktúrák pszichológiai vonásokkal való felruházása,”²⁶ vagyis a nemzetekre vonatkozó ismeretek személyes, megszemélyesített formákat öltenek.²⁷

²¹ Görög Veronika: Előítéletes gondolkodás és folklór. A cigány alakja a magyar és az európai népi szövegekben. In: *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Szerk.: Kovalcsik Katalin. Budapest, BTF-IFA-MKM, 2001. 53-66.

²² Hanák Péter: A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban a 19. század második felében. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, Gondolat, 1988. 81. (a továbbiakban: Hanák, 1988.)

²³ A növekvő bürokráciának szüksége volt az „össznemzeti kommunikációs eszközként” funkcionáló, megújított és egységes nemzeti nyelvre. Niederhauser Emil: A nemzeti kultúra szerepe a nemzetek létrejöttében. In: Niederhauser Emil: *Nemzet és kisebbség. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Lucidus, 2001. 250.

²⁴ vö. Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan, 2006.

²⁵ Hanák Péter külön kiemeli a karikatúrák, illusztrációk jelentőségét, melyeket népszerű képes-rajzos élcsepokban szerepeltek. Hanák, 1988. 84-87.

²⁶ Hunyady, 2001. 21.

²⁷ Ezeket a képzeteket csak a 20. század első felében kezdi cáfolni – a nemzetkarakterológia kutatásából kifejlődő – szociálpszichológia.

Az ilyen háttérű előítéletes gondolkodás kedvelt tárgya a jellem,²⁸ ami a másik csoport minden tagjára vonatkozik, hiszen a nemzet vagy a nép régiókban többnyire vérségi köteléken alapuló közösségként tételeződött. Érthető, hogy miért a 19. században kristályosodtak ki azok a cigányokra vonatkozó sztereotípiák és előítéletek, melyek a mai napig hatnak a cigányokról alkotott vélemények és képek megformálására.²⁹ Az előítéletek egyrészt változatosak, hiszen befolyásolják kialakulásukat a különböző nyelvű, helyzetű, kultúrájú és identitású cigány közösségek³⁰ gazdasági és társadalmi kapcsolatai a helyi többséggel, másrészt állandóak, hiszen a cigányokat egyöntetűen „népként”, „fajként” tételezik, melyen belül legfeljebb két csoport létezik: letelepült és kóbor cigány.

Hogy az eltérő életmód ellenére mégis egy népnek „számítanak”, azt jól szemlélteti a kor tudományos szócikkéből származó részlet: „Az indiai kaszt-szellemre emlékeztető ősi vonásnak tekinthető például az a kölcsönös megvetés, mellyel a letelepedett cigányok, kik a cigány nyelvet már nem jól beszélik, és a vándorcigányok egymás iránt viseltetnek.”³¹

Kovács János 1895-ben publikált tanulmánya³² a szegedi cigányokról kiválóan szemlélteti, hogy a sikeres gazdasági és társadalmi integráció megszüntetheti az előítéleteket. A cigány kovácsok az 1700-as évek ele-

²⁸ Hanák, 1988. 94.

²⁹ Szuhay, Péter: Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusnak vagy beásnak mondják. *Magyar Tudomány*, 42. (1997) 6. sz. 656-678. (a továbbiakban: Szuhay, 1997.)

³⁰ Csak egyetlen adattal illusztrálva a fenti mondatot: az 1893. évi országos cigány összeírás eredményei alapján a cigányok anyanyelvi megoszlása a következő volt: 30 %-a cigány, 38 %-a magyar, 24,4 %-a román és 7,5 %-a egyéb anyanyelvű volt. A felmérés során azt tekintették cigánynak, akit a környezete annak tartott. Jellemző az előítéletes gondolkodás erejére, hogy a belügyminiszter a „kóbor cigány probléma” rendezése végett rendelte el az összeírást, de a közel 280 ezer főnek csak mindössze 3,2 százaléka volt kóbor cigánynak minősíthető. (További 7,2 % került az ún. „félvándor” kategóriába, közel 90 % pedig letelepült életet folytatott.) *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Magyar Statisztikai Közlemények. IX. évf. Szerk.: Hermann Antal. Budapest, Athenaeum R. Társulat, 1895.

³¹ Wislocki Henrik: Cigányok. In: *Pallas Nagy Lexikona IV. kötet. Külön melléklet*. Budapest, 1893. 13.

³² Kovács János: A cigányok Szegeden.. *Ethnographia*, (1895) 3. sz.

jén jelentek meg a városban, és hamarosan konfliktusba keveredtek a helyi kovács céhekkal, akik – vevőkörük csökkenésétől tartva – a városból való kitiltásukat kérték a hatóságoktól. A céhmesterek tiltakozása ellenére végül a „magistratus (...) a kovácsoló cigányokat túrni rendelte”, mivel valós piaci igényeket elégítettek ki. Ezzel együtt a felmerülő problémákért Kovács is az előítéletekre hagyatkozik, a „fárao-népének rakoncátlan és gonosz, (...) inmorális, fegyelmet túrni nem akaró és nem bíró” természetét teszi felelőssé.

Miután a cigányok letelepedtek a számukra kijelölt területen, egyre jobban integrálódtak a település gazdasági szerkezetébe. Persze ez sem ment zökkenőmentesen – bármilyen területen jelentek meg az új munkavállalók, ott konkurenciát jelentettek. A 19. század második felére kialakult harmonikus együttélés időszakában már nem találkozunk a korábbi előítéletekkel. Kovács János szavaival: „Nem csodálhatjuk tehát, hogy Szegeden a cigányság hamar polgáriasodott és átvette az itteni lakosok szokását és életmódját, sőt ruházkodását is.”³³

A 19. század második felében a képzőművészetben, az irodalomban, a köznapi tudományosságban és publicisztikában két cigánykép volt jelen. Az együttműködő, alázatos, figyelmes, igyekvő cigány „ideáltípusa” (általában a muzsikus cigánnyal azonosították) és a szabadságszerető, vad, kóbor, törvényeket nem tisztelő, a társadalom testén élősködő cigány „ideáltípusa.”³⁴

³³ Az más kérdés, hogy előítéletek, sztereotípiák, megkülönböztető jegyek, szegregált településrészek nélkül beszélhetünk-e még cigányokról Szegeden. Nyilván igen, ha ők magukat továbbra is cigánynak tartják. Az integrálódott cigányok etnikai identitásáról már nem számol be a szerző, de nem lenne meglepő, ha nem szívesen hangoztatnák a korábbi kirekesztésük, időszakos elűzésük alapjául szolgáló cigány származásukat. Bár vannak adatok a cigányok „gádzsókká” válásáról, és a nem cigányok (gádzsók) „elcigányosodásáról,” nem áll rendelkezésre elég információ, hogy az ilyen folyamatok nagyságrendjére vonatkozóan komolyabb becsléseket lehetne tenni. vö. Csalog Zsolt: *Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához.* *Világosság*, 14. (1973) 1. sz. 41-42. (a továbbiakban: Csalog, 1973.); Nagy Pál: *Civitas Zingarorum. Amaro Drom*, 10. (2000) 8. sz.; Nagy Pál: „Gádzsósodás-cigányosodás” Akkulturáció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében. *Amaro Drom*, 17. (2007) 2. sz.

³⁴ Szuhay, 1997. 658-660.

„Etnikum? Faj? Réteg?”

A 20. század elején a cigányság elveszíti „nehezen szerzett történelmi tőkéjét,”³⁵ és alapvetően a fenti kettős cigányképből a negatív attitűd marad fenn: a többség a cigányokról egyre inkább mint a vándorcigányokról és azok kulturális örököseiről gondolkodik.³⁶ Az erősödő etnikai előítéletek hátterében egyrészt a „rövid 20. század” elején mély krízist átélő magyar társadalom válsága, másrészt a cigányokat fokozottan sújtó elszegényedési folyamatok állnak.³⁷ Minden társadalmi nagycsoport – így a nemzetek – életében vannak kritikus pillanatok, amikor megnő az esélye, hogy az egyének, csoportok vagy az egész társadalom „az ideologikusan megfogalmazott csoportfölény etnocentrikus igézetében keressék a krízisből való kilábalás útját.”³⁸

A két világháború közötti időszakban az előítéletek, sztereotípiák és kirekesztő rendeletek fő célpontja a magyarországi zsidóság volt, a parlamentben alig került szóba a „cigánykérdés”.³⁹ Az 1939-et megelőző har-

³⁵ Csalog Zsolt: A cigányság a magyar munkaerőpiacon. *Szociológiai Szemle*, (1993) 1. sz. 29.; A „hagyományos” cigány foglalkozások piacát tönkretette a modern gyár-
ipar térhódítása, a trianoni határok pedig beszűkítették a legelterjedtebb „cigány
szakma”, a magyar cigányzene piacát.

³⁶ Szuhay, 1997. 660.

³⁷ Csenyéte község esete jól szemlélteti ezt a folyamatot. A 19. század közepén a cigányok a falu belső területén laktak, vegyesen a szegényebb magyarokkal és a kishatárú zsidósággal, azonban a század utolsó éveiben elkezdtek őket kiszorítani a falu mellett felépített telepekre, ahol lakóhelyileg szegregáltabb, gazdaságilag pedig marginalizáltabb helyzetbe kerültek. Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004. 56-58. (a továbbiakban: Ladányi – Szelényi, 2004.)

³⁸ Csepeli György: *A nagyvilágon kívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970–2002*. Budapest, József Műhely Kiadó, 2002. 35.

³⁹ A „cigánykérdés” elsősorban a vándorcigányokra vonatkozó közigazgatási problémaként jelent meg. Lásd: Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz*. Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó, 1992. (a továbbiakban: Karsai, 1992.); Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon* Budapest, Osiris-Századvég, 1995. (a továbbiakban: Pomogyi, 1995.)

minc évben egyáltalán nem érintették ezt a témát. A korabeli sajtóban viszont egyre gyakrabban jelentek meg a cigányokat „élősködőnek”, „bűnözőnek” nevező írások, s a cigányprobléma megoldására egyre többen radikális megoldást javasoltak.⁴⁰ Az előítéletes gondolkodásmód miatt a cikkírók zöme nem vett tudomást arról, hogy a cigányok által űzött munkafajtákat maga a társadalom termelte ki, így válik érthetővé, hogy valahányszor dolgozó cigányokról beszéltek, majdnem mindig csak a zeneszokról tettek említést.⁴¹

A második világháború kitörése után egyre erősödött a szélsőséges, faji alapú cigányellenes érvelés. Egy képviselő 1941 elején parlamenti interpellációban sürgette a kóbor cigányok munkatáborba zárását, és statárium kihirdetését a 'vándor rablógyilkosokra', arra hivatkozva, hogy „a cigánykérdés a falu szempontjából éppen olyan nagy kérdés, mint a zsidókérdés a nemzet szempontjából”. Amikor ugyanebben az évben megtiltották a zsidó-magyar vegyes házasságokat, a Magyar Orvosi Kamara elnöke amellet érvelt, hogy tiltsák meg a cigány-magyar házasságokat is, mert „a legantiszociálisabb, a legsúlyosabb bűnözők ezek köréből kerülnek ki”. (Javaslatát a parlament végül elvetette.)⁴² Az előítéletes diskurzus végül „csak” a nyilas hatalomátvétel (194. okt. 15.) után váltott át fizikai erőszakba, deportálásokba, tömeges kivégzésekbe.⁴³

Csalog Zsolt 1973-ban megjelent, „Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához” című cikkében azt írta, hogy a „cigányság” hivatalosan szociális kategória; a cigányság oldaláról nézve alapvetően szociális kategória; a nem-cigány közvélemény megítélésében elsőrendűen és egyre inkább faji kategória.⁴⁴ Írása rámutat arra, hogy a hivatalos ál-

⁴⁰ Pomogyi, 1995. 136-142.

⁴¹ Mezey Barna – Pomogyi László – Tauber István: Bevezetés. In: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Szerk.: Mezey Barna. Budapest, Kosuth Könyvkiadó, 1986. 22.

⁴² Karsai, 1992. 39-41.

⁴³ A magyarországi roma holokauszt áldozatainak számát Karsai László történész – levéltári adatok alapján – 5 ötezer főre teszi, más szerzők szerint ötezer és ötven ezer között lehet az áldozatok száma. Karsai, 1992. 11.

⁴⁴ Csalog, 1973. 43.

lami⁴⁵ ideológiától és politikától függetlenül a hétköznapi interakciók szintjén továbbra is működhet a faji alapú megközelítés. Nem etnikai (hagyományos foglalkozás, öltözködés, anyanyelv), de nem is szociális kategóriaként (pl. jövedelemszint), hanem faji, illetve fajinak képzelt kritériumokkal határozták meg a cigányokat: „füstösképűek,” „hazudnak mint ha könyvből olvasnák,” „piszkosak,” „szaporák, mint a nyulak,” „nyolc éve van a vállalatnál, de egy szöveget el nem visz soha, rendes, pedig lám: cigány,” stb.⁴⁶

Csalog érvelését alátámasztja az első, cigányokkal kapcsolatos átfogó közvélemény kutatás (1979) eredménye, mely szerint a cigányokat elsősorban származási (vérségi) alapon határozták meg a válaszadók. A „cigány” kategória meghatározásának legfontosabb szempontjai a vérségi kötelék (43%) és a külső jegyek (17%) voltak. (A vérségi megközelítés a magyarok esetében csak 24 % volt.)⁴⁷

Az előítéletek makacs jelenlétét⁴⁸ erősítette meg egy, a 80-as években végzett kutatás is. „A cigányokról milyen tulajdonságok jutnak eszébe?” kérdésre adott leggyakoribb válaszok a következők voltak: munkakerülők (68%), piszkosak (65%), jó zenei érzékük van (63%), lusták (58%), sokat hazudnak (56%), primitívek (50%), szegények (39%) stb.⁴⁹

⁴⁵ Az általános állami „cigánykép” Kelet-Európában mindenhol az SZKP álláspontját tükrözte, mely a cigányságot a lakosság egy elmaradott rétegének tekintette, „amely történelmi múltja, életmódja és szokásai, minden irányú elmaradottsága következtében nehezebben és lassabban illeszkedik be a társadalomba.” Sághy Erna: Cigánypolitika Magyarországon 1945–1961. *Regio*, 10. (1999) 1. sz. 16.; Az államszocialista „cigánypolitikával” kapcsolatos dokumentumok egyes részleteit közli: Mezey, 1986. 237-301.

⁴⁶ Csalog, 1973. 43.

⁴⁷ Az adatokat idézi: Ligeti György: Kikről van szó? In: *Esélyek és korlátok. A magyarországi cigány közösség az ezredfordulón*. Szerk.: Forray R. Katalin – Mohácsi Erzsébet. Pécs, PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2002. 16.

⁴⁸ Annak ellenére, hogy az 1961-ben megfogalmazott állami „cigánypolitika” célkitűzései között szerepelt a beilleszkedést akadályozó előítéletek elleni küzdelem. Mezey, 1986. 240-242.; NAGY, 2007.

⁴⁹ Csepeli György: Cigányok és gádzsók. Romakép a magyar társadalomban. In: www.csepeli.hu/pub/2008/csepeli_ciganyok_gadzok.pdf, 2008. 8. (a továbbiakban: Csepeli, 2008.)

Az 1979-ben és 1988-89-ben végzett közvélemény-kutatások eredményei szerint jelentősen nőtt a cigányok negatív megítélése, az integráció elutasítása, az iskolai és a települési szegregáció támogatása. Az előítéletek és a kirekesztő vélemények növekedésének hátterét nem lehet egyértelműen meghatározni. Feltehető, hogy a korábbi „közvélemény” viszonylag közelebb állt a hivatalos elvárásokhoz, nem annyira a politikai nyomás következtében, mint inkább a független társadalmi véleményalkotás lehetőségének híján. Ehhez társult, hogy a 80-as években romló gazdasági helyzet következtében a forrásokért folyó verseny kiéleződése csökkentette az emberek megértését a cigányok előnytelen pozíciói iránt. A cigányokra vonatkozó kérdések és a válaszadók saját anyagi helyzetének szubjektív értékelése közötti kapcsolat vizsgálata alapján bebizonyosodott, hogy „a gazdasági félelmek és feszültségek fokozódása növeli az előítéletességet és a kényszerítő eszközök társadalmi elfogadottságát.”⁵⁰

Rendszerváltás, hármas átmenet és cigányellenesség

Kelet-Európában a rendszerváltás nem értelmezhető csupán a „diktatúrából” a „demokráciába” vagy a „tervgazdaságból” a „piacgazdaságba” való átmenetként, a folyamat ennél jóval összetettebb. Claus Offe szerint a régió „specifikuma” a hármas átmenet egyidejűsége. A gazdaság, a legitimációs ideológia és a politikai rendszer átalakulásának egyidejűsége példa nélkül álló nehézségekkel szembesítette a kelet-európai államokat.⁵¹

⁵⁰ Tomka Miklós: Gazdasági változások és a cigánysággal kapcsolatos közvélemény. In: *Cigányélet*. Szerk.: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes. Budapest, MTA PTI, 1991. 30-35.

⁵¹ Offe, Claus: Demokratikusan tervezett kapitalizmus? A demokráciaelmélet szembeállítás a kelet-közép-európai hármas átmenettel. *Szociológiai Szemle*, (1992) 1. sz. 5-21. Az átalakulás hatalmas társadalmi és emberi költségei hamar megkérdőjelezték a Nyugathoz való felzárkózás optimista prognózisát, hiszen tömeges munkanélküliség, növekvő infláció, adósságválság és a szegénység 2-5-szörös növekedése jellemezte a posztkommunista Kelet-Európát. Lásd: Krausz Tamás: Kelet-Európa konzervatív forradalmi. Fordulat Kelet-Európában: mítosz és valóság. In: Krausz Tamás: *Megélt rendszerváltás. Publicisztikai írások. 1989–1994*. Budapest, Cégér Kiadó, 1994. 49.; Ladányi János – Szelényi Iván: Szegénység a posztkommunista átmeneti időszakban. *Az elemző: Közép és kelet-európai politikai és gazdasági szemle*, 1. (2005) 2. sz. 125.

A továbbiakban e három dimenzióon keresztül tekintem át vázlatosan a cigányok helyzetét és a velük szemben megfogalmazódó etnikai előítéletek és sztereotípiák változásait, funkcióit.

Gazdasági átalakulás – a szegénység etnicizálódása

Az államszocialista korszak idején lezajlott egy bizonyos mértékű gazdasági és társadalmi integráció,⁵² amely azonban nem tudta megakadályozni, hogy a piaci átmenet során jelentkező általános elszegényedés ne sújtja drámai módon a roma közösségeket.⁵³ Mivel az ipari termelés csökkenése az 1989 utáni öt évben Magyarországon 40%-os volt,⁵⁴ a főleg az iparban foglalkoztatott és alacsony iskolázottsági mutatókkal rendelkező roma emberek elképesztő ütemben veszítették el munkahelyüket.⁵⁵

A romák nagy részének rohamos elszegényedését, marginalizációját a fent említettek mellett az alacsony iskolázottsági mutatók, a foglalkoztatási diszkrimináció és a hátrányos helyzetű lakóhely is nagymértékben befolyásolja. A cigány lakosság ugyanis magasan felülreprezentált a nagyobb munkanélküliségi rátával rendelkező, periférikus régiókban.⁵⁶

⁵² Az erőltetett iparosítás hatására 1970-re foglalkoztatottá vált a munkaképes korú cigány férfiak 85,2 %-a. Kemény István: Előszó In: *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Szerk.: Kemény István. Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000. 20. (a továbbiakban: Kemény, 2000.)

⁵³ Egy összehasonlító elemzés szerint a strukturális változókkal és az egyes országok eltérő helyzetével, és az ezekből származó hatásokkal való kontroll után a romák még mindig kétszer-háromszor akkora valószínűséggel lesznek szegények a poszt-kommunista kapitalizmus időszakában, mint a nem-romák. A roma szegénység fontos összetevői – nehezen meghatározható arányban – az alacsony iskolázottság, a foglalkoztatási hátrányok és az etnikai diszkrimináció. Ladányi – Szelényi, 2004. 151.

⁵⁴ Hofbauer, Hannes – Komlosy, Andrea: Tőkefelhalmozás és a gazdasági fejlődés dilemmái Kelet-Európában. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika*. Szerk.: Krausz Tamás Budapest, Napvilág Kiadó, 1998. 110.

⁵⁵ Magyarországon 1993 végén a 15-59 éves férfiak körében a foglalkoztatottak aránya a teljes népességben 64 % volt , míg a cigány népességben csak 29 %. Kemény, 2000. 25.

⁵⁶ Kertesi Gábor: A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1994 között. Munkatörténeti elemzés. *Közgazdasági Szemle*, 47. (2000) 5. sz. 428-440. A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy mivel a szocializmus előtti földosztások

A cigányok körében az országos átlagot magasan meghaladó mértékben növekvő szegénység egyre inkább etnicizálódik, a kelet-európai szegénységnek sokak szemében roma arculata van.⁵⁷ A folyamat társadalomlélektani hátterében egyrészt az áll, hogy a „sztereotípiák anyaga a más-ság meg nem értéséből, illetve félreértéséből származik,”⁵⁸ másrészt a sztereotípiák a saját csoport felértékelése mellett igazolhatják a forrásokhoz való hozzáférésben megmutatkozó különbségeket.⁵⁹ Ennek az igazolási folyamatnak egyik leggyakoribb eszköze az a régi előítélet, mely szerint a romák nem akarnak dolgozni. 1994-ben a megkérdezettek 89%-a egyetértett a következő állítással: „A cigányok gondjai megoldódnának, ha végre elkezdenének dolgozni.” Ez az előítélet azóta sem nagyon változott, 2000-ben a válaszadók 85%-a, 2002-ben 88%-a értett egyet ezzel az állítással.⁶⁰

Egy 2000-ben készült felmérésben a válaszadók 28 %-a szinte az egész magyarországi roma népességet szegénynek látta, s elutasította a külső társadalmi okok szerepét, csupán az érintetteket hibáztatta sorsukért.⁶¹ Egy nemzetközi kutatás kimutatta, hogy a nyugati társadalmakban a szegénység okait inkább a strukturális tényezőknek tulajdonítják, míg a keleti poszt-socialista országokban a szegénységet elsősorban egyéni okokra vezetik vissza. Magyarországon tehát a deprivált helyzettel kapcsolatos

során a romák nem, vagy alig kaptak földet, a rendszerváltást követően a döntően vidéken élő cigányok nem kaptak kárpótlást, szemben a többségi lakossággal.

⁵⁷ vö. Kligman, Gail: A „mátság” társadalmi felépítése: a „roma” azonosítása a poszt-socialista közösségekben. *Szociológiai Szemle*, (2001) 4. sz. 66-84.

⁵⁸ Csepeli, 2008. 3.

⁵⁹ Eriksen, 2008. 44.; Jost, John T. – Banaji, Mahrazin R.: A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat képződése. In: *Jost, John T.: Önalávetés. A társadalmi rendszerigazolás pszichológiája*. Szerk.: Hunyady György. Budapest, Osiris, 2003. 29-61. (a továbbiakban: JOST – BANAJI, 2003.)

⁶⁰ Enyedi Zsolt – Fábián Zoltán – Sik Endre: Nőtt-e az előítéletek Magyarországon? Antiszemizmus, cigányellenesség és xenofóbia változása az elmúlt évtizedben. In: *Társadalmi riport 2004*. Szerk.: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György. Budapest, Társi, 2004. 393. (a továbbiakban: Enyedi – Fábián – Sik, 2004.)

⁶¹ Székelyi Mária – Örkény Antal – Csepeli György: Romakép a mai magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle*, (2001) 3. sz. 30. (a továbbiakban: SZékelyi – Örkény – Csepeli, 2001.)

előítéletes gondolkodás nem csak a cigányokkal kapcsolatban figyelhető meg, de esetükben erősebben jelentkezik.⁶²

A romák fokozódó szegénységével kapcsolatban jelenik meg a „jóléti sovinizmus”, vagyis az a félelem, hogy a kisebbségi csoportoknak juttatott szociális ellátások a jóléti rendszer egészét veszélyeztetik.⁶³ A romákat így gyakran a szociális rendszer méltatlan haszonélvezőiként állítják be. A hátrányos helyzethez kapcsolódó tények (pl. munkanélküliség, sok gyermek⁶⁴) és az ezekhez társuló előítéletek (munkakerülés, megbízhatatlanság, motivációhiány, bűnözési hajlam⁶⁵ stb.) sokak szemében úgy jelennek meg, mint a cigányok etnikai, faji⁶⁶ és/vagy kulturális jellemzői. Mivel az egyes embereket viszonylag könnyen (bőrszín, név, viselkedés, életmód, stb. alapján) besorolják a cigány kategóriába, ezek az előítéletek és sztereotípiák valódi akadályt jelentenek a társadalmi integráció folya-

⁶² Csepeli György – Fábíán Zoltán – Sik Endre: Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In: *Társadalmi riport 1998*. Szerk.: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György. Budapest, TÁRKI, 1998. 467.

⁶³ Enyedi – Fábíán – Sik, 2004. 375-376.

⁶⁴ A cigányok „szaporasága” az újabb előítéletek közé tartozik, hiszen 3-4 generációval korábban nem volt különbség a magyar parasztszaládokban és a cigány családkban élő gyermekek száma között. A demográfiai előrejelzések kritikájához lásd: Neményi Mária: Kis roma demográfia. In: *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Szerk.: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia. Budapest, Új Mandátum, 2000. 277-282.; A köztudatban élő, megbélyegző „szapora cigány” kép elfedi a valós társadalmi folyamatokat. A roma lakosság részarányának növekedését egyrészt a nem-roma lakosság csökkenő termékenységi rátája, valamint a roma lakosság – az országos átlaghoz képest – relatív nagyobb termékenységi rátája okozza, mely szintén csökkenő termékenységi ráta. HABLICSEK László: Kísérlet a roma népesség előreszámítására 2050-ig. In: *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Szerk.: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia. Budapest, Új Mandátum, 2000. 264.

⁶⁵ Egyértelműen a „klasszikus” genetikai rasszizmus jele az, hogy 1994-ben a válaszadók 64%-a egyetértett azzal az állítással, miszerint: „A bűnözési hajlam a cigányok vérében van.”. 2002-re némileg csökkent ez az arány, de napjainkban akár – a szervezett szélsőjobb oldali propagandának köszönhetően – magasabb is lehet. Enyedi – Fábíán – Sik, 2004. 393.

⁶⁶ A faji megközelítés nyilvános szereplése nem túl gyakori, de értelme összemosódik akkor, amikor öröklődő, általános érvényű etnikai, kulturális jellemzőkről van szó. Lásd: „Jó, jó, nem a vérében van, hanem a kultúrájában!”

matában, és komoly lélektani terhet⁶⁷ a cigánynak mondott emberek számára.

Új legitimációs ideológia – nemzetállami nacionalizmus

Kelet-Európában a „rövid 20. század” lényegében úgy ért véget, ahogyan elkezdődött: jelentős gazdasági visszaesés következett be, és új nemzetállamok születtek a korábbi soknemzetiségű államok helyén. Az államszocialista rendszer és a központi tervgazdaság összeomlása utáni bizonytalan és nyugtalan időszakban a nemzeti eszme vette át a kollektív integráció szerepét.⁶⁸ Ebben a társadalmi dezorientáltságban gyökeredzett a felledülő etnikai politizálás.⁶⁹ Mivel konfliktushelyzetekben általában megnő a csoport-hovatartozások jelentősége, ilyenkor az ideológiai vákuumba beáramló nemzeti identitás kérdései minden más identitás (például a nemzeti, társadalmi, családi, lakóhelyi, szakmai identitás stb.) fölé emelkedhetnek.⁷⁰ Az integráló és legitimáló funkciót betöltő nemzeti tudatnak szüksége van külső és belső „ellenségképre”. A rendszerváltást követően az antiszemitizmus és a cigányellenesség, e két „hagyományos” előítéletrendszer mellett megjelent az „idegen” gyűlölete, a xenofóbia is. Ebben a kontextusban érthető, hogy a cigányok társadalmi opponensként és negatív referenciacsoportként a nemzeti identitást erősítő „belső csoportként” jelennek meg.⁷¹

Szót kell még ejteni az Európa-szerte megerősödő szélsőjobbboldali mozgalmakról, melyek mozgósító és szervező ereje Nyugat-Európában a bevándorlókkal szembeni idegengyűlölet, Kelet-Európában pedig a rendszerváltás során bekövetkező társadalmi, gazdasági és identitásváltság. A posztoszocialista államok szélsőségeinek célpontjai a bűnbakká

⁶⁷ A rasszista indíttatású fizikai erőszakról nem is beszélve.

⁶⁸ Hroch, Miroslav: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. In: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Szerk.: Kántor Zoltán. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2004. 242.

⁶⁹ Hobsbawm, Eric: Etnikai identitás és nacionalizmus. *Világosság*, 34. (1993) 4. sz. 25.

⁷⁰ Szabó Ildikó: Rendszerváltás és nemzeti tematika. *Politikatudományi Szemle*, 14. (2005) 2. sz. 89.

⁷¹ Lázár Guy: A kisebbségek szerepe a nemzeti identitás kialakulásában. *Regio*, 6. (1996) 1-2. sz. 58.

lett nemzeti és etnikai kisebbségek, illetve bizonyos politikai, társadalmi kisebbségek.⁷²

A szélsőséges csoportok rasszista indíttatású, romaellenes támadásai főleg a 90-es évek első felében voltak gyakoriak.⁷³ A dokumentálatlan esetek nagy számára utal, hogy a Magyarországon, 1993/94-ben végzett országos reprezentatív cigányvizsgálat eredményei alapján, a kapott adatokat az akkor 424 000 főre becsült roma lakosság egészére kivetítve a cigányok 0,9%-át (3813 személyt!) érte/érhette skinhead támadás.⁷⁴

Magyarországon a néhány éve megerősödött szélsőjobboldali Jobbik Magyarorszáért Mozgalom elsősorban nyíltan rasszista, cigányellenes propagandájával, a „cigánybűnözés” elleni harc meghirdetésével igyekszik magának politikai tőkét kovácsolni. (A 2009-es Európa Parlamenti választások eredményét látva sajnos nem is eredménytelenül.)

Demokratikus átalakulás – kisebbségi jogok és EU-integráció

A demokratikus berendezkedésnek köszönhetően lehetővé, egyszersmind szükségessé vált a romákat ért sérelmek dokumentálása, hiszen a „rendőrállam” megszűntével, a gazdasági és társadalmi válság, valamint a fent vázolt bűnbakképző mechanizmusok hatására egyre több verbális vagy fizikai támadás érte a cigány embereket. Egy szakirodalmi áttekintés a roma jogsérelem nyolc típusát különbözteti meg Magyarországon a rendszerváltást követő 10 évben; a lakossági erőszak mellett gyakori jelenség például a rendőri erőszak, az oktatási diszkrimináció, a munkaerőpiaci diszkrimináció, nyilvános helyek látogatásának megtagadása vagy az igazságszolgáltatási diszkrimináció.⁷⁵

⁷² Bayer József: A jobboldali radikalizmus előretöréséről. In: *Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma. Tanulmányok*. Szerk.: Feitl István. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998. 147.

⁷³ Barany, Zoltan: *A kelet-európai cigányság. Rendszerváltás, marginalitás és nemzetiségi politika*. Budapest, Athenaeum 2000 Kiadó, 2003. 194.

⁷⁴ Kertesi Gábor: Megalázottak és megszomorítottak. Cigány emberek beszámolóai az őket ért sérelmekről és megaláztatásokról az 1993/94. évi, országosan reprezentatív cigányvizsgálat megkérdezettjei közül. *Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat*, 7. (1996) 3. sz. 61.

⁷⁵ Prónai Csaba: Áttekintés a magyarországi romákat ért jogsérelem és a roma jogvédelem irodalmáról (1990–2000). *Kisebbségkutatás*, 12. (2003) 2. sz. 376.

A cigányellenesség alapjául szolgáló, előítéleteken alapuló cigánykép megkonstruálásában fontos szerepe van a széleskörű szólásszabadságot élvező plurális médiának is. Egy 1995-ös kutatás szerint a magyar sajtó a cigányságról többnyire mint problémahalmazról ír, és nem foglalkozik eleget azzal, hogy miért és hogyan alakult ki a hátrányos helyzet.⁷⁶ Az emberekre komoly szocializációs, orientációs hatással bíró médiában, és főleg a televízióban a cigányok többnyire a rendszerigazolási⁷⁷ elvárásoknak megfelelően olyan szerepekben bukkannak fel, amelyek nem kérdőjelezik meg a negatív sztereotípiák és előítéletek érvényességét.

Magyarországon a „Nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló 1993. évi LXXVII. törvény” a cigányokat etnikai kisebbségként ismeri el, és lehetőséget ad számukra kisebbségi önkormányzatok⁷⁸ megalakítására. Az etnikai „elismeréssel” jár a cigány politikusok megjelenése a közéletben és a médiában. A roma politikusok azonban sokszor „kivételt erősítő szabályként” vagy „etnobizniszt” folytató üzletemberként jelennek meg a többségi diskurzusokban.⁷⁹ Ebben kétségtelenül szerepe van annak is, hogy sok esetben képzetlen, manipulálható emberek kerülhetnek fontos pozíciókba, az uralkodó pártok érdekeinek megfelelően. Az etnikai elismerés másik „veszélye”, ha a cigányok etnikumként való elhatárolása negatív tulajdonságok mentén történik, hiszen ekkor a cigány etnikum léte maga is idegen, nemkívánatos elemekkel telítődik. Erős Ferenc szerint innen már csak egy lépés a neorasszizmus, amely „bizonyos etnikai csoporto-

⁷⁶ Vicsek Lilla: Cigánykép a magyar sajtóban (1995. március-június). *Szociológiai Szemle*, (1997) 3. sz.

⁷⁷ A rendszerigazolás lényege, hogy az emberek inkább társadalmi helyzetüknek megfelelő vonásokkal ruházzák fel magukat, illetve másokat, legyenek akár pozitívak, akár negatívak, ahelyett, hogy megkérdőjeleznék a rendszer szabályait vagy legitimitációját, mely a fennálló társadalmi berendezkedéshez vezetett. Jost – Banaji, 2003. 45-46.

⁷⁸ A cigány kisebbségi önkormányzatok és az „új” cigánypolitika kritikájához lásd: Kovats, Martin: A Jó, a Rossz és a Csúf. A romapolitika három arca Magyarországon. *Eszmélet*, (1996) 32. sz. 133-136.; Kovats, Martin: The political significance of the first National Gypsy Self-government in Hungary. *Contemporary Politics*, 6. (2000) 3. 247-262.; SZALAI Júlia: Az elismerés politikája és a „cigánykérdés”. A többség-kisebbség viszony néhány jelenkori problémájáról. In: *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Szerk.: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia. Budapest, Új Mandátum, 2000. 531-571.

⁷⁹ Székelyi – Örkény – Csepeli, 2001.

kat éppen kulturális másságuk okán igyekeznek kirekeszteni, távol tartani a 'többségi' társadalomtól.”⁸⁰ Arról nem is beszélve, hogy a nem-cigányok által cigánynak tartott populáció tagjainak kétharmada elsősorban magyarnak tartja magát.⁸¹

Régi előítéletek „felmelegítésének” területévé vált az európai integrációs folyamat is. Az 1990-es évek második felétől folyamatosan érkeztek romák a kelet-európai országokból az EU tagállamaiba, valamint Kanadába és az Egyesült Államokba. Az esetek többségében menekültstátusért folyamodtak, kérelmüket a származási országukban elszenvedett hátrányos megkülönböztetéssel indokolták.⁸² Ez a folyamat a nyugati országokban hisztériakeltést, valamint gyors, diszkriminatív ellenlépéseket váltott ki.⁸³

A 90-es évek vége felé a roma menedékjogot kérők száma emelkedett. Ez ráirányította a figyelmet az Európai Unióba pályázó országokban élő cigány kisebbségek helyzetére, ezért az EU a csatlakozás feltételéül szabta a romák helyzetének javítását. A „kettős mérce”⁸⁴ ilyen megnyilvánulásában elsősorban a bővítés utáni fokozott bevándorlástól való félelem játszhatott szerepet.⁸⁵ Ez a mozzanat „természetesen” tovább növelte a feszültséget a romák és a többségi társadalom tagjai között, beindítva a bűnbakképzés mechanizmusát.⁸⁶

⁸⁰ Erős, 1998. 243.

⁸¹ Csepeli, 2008. 10.

⁸² Kováts András: A Magyarországon élő romák migrációja. In: *Roma migráció*. Szerk.: Kováts András. Budapest, MTA KI, 2002. 13. (a továbbiakban: Kováts, 2002.)

⁸³ vö. Tebutt, Susan: Sinti and Roma: From Scapegoats and Stereotypes to Self-Assertion. In: *Sinti and Roma. Gypsies in German-Speaking Society and Literature*. Ed: Tebutt, Susan. New York-Oxford, Berghan Books, 1998. 12.

⁸⁴ Az Európai Unió „közös” kisebbségpolitikája inkább a csatlakozni kívánó államokkal, mintsem a tagállamokkal szemben támaszt elvárásokat. Majtényi Balázs: Mit ér a nemzetközi szabályozás? (A roma kisebbséget érintő nemzetközi és közösségi jogi szabályozás). In: *Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban*. Szerk.: Majtényi Balázs. Budapest, Lucidus Kiadó, 2003. 48.

⁸⁵ Vermeersch, Peter: Brüsszel és a kisebbségi politika alakulása Szlovákiában: a romák helyzete. *Pro Minoritate*, (2003) 2. sz. 25.

⁸⁶ Kováts, 2002. 14.

Magyarországon a roma migráció alig kapott publicitást, egészen a „zámolyi romák” kivándorlásáig (2000. július).⁸⁷ A nagy port felvert eset kapcsán a roma migráció és a romák helyzete megjelent a sajtóban, a parlamenti vitákban, részévé vált a pártpolitikai összecsapásoknak. Számos előítéletes, megbélyegző nyilatkozat hangzott el felelős miniszter szájából is, aki az ország jó hírének rontásával vádolta a zámolyi romákat.⁸⁸

Összefoglalás

A cigánynak tartott emberekre vonatkozó sztereotípiák és előítéletek igen tartósan bizonyultak az évszázadok folyamán, hiszen egyrészt „szükség-szerű” szociálpszichológiai velejárói a csoportközi viszonyoknak, másrészt identifikációs erővel bírnak a többségi csoport tagjai számára. Az előítéletek elterjesztésében komoly szerepet vállalt, és vállal ma is⁸⁹ a tudományosság, az áltudományosság és (sajnos) a tömegkommunikációs eszközök. A változatos – többnyire negatív, de néha pozitív előjelű – előítéletek közül mindig az adott történeti szituációban „releváns” képzet erősödik meg, mint „a cigányokra” egységesen és stabilan jellemző tulajdonság. Az elmúlt húsz évben a cigányellenes attitűdök komoly változást nem mutattak. A nagyon jelentős strukturális hátrányok mellett az előítéletes gondolkodáson alapuló diszkrimináció áll a romák társadalmi integrációjának útjában.

⁸⁷ Hell István: A zámolyi romák – az út Strasbourgig. In: *Roma migráció*. Szerk.: Kováts András. Budapest, MTA KI, 2002. 91-105.

⁸⁸ Bognár Katalin – Kováts András: A roma migráció a magyar sajtóban. In: *Roma migráció*. Szerk.: Kováts András. Budapest, MTA KI, 2002. 107-120.; A roma migrációnak természetesen semmi köze a „rasszisták által emlegettet nomád temperamentumhoz,” de az is félrevezető lehet ha okait kizárólag a kilátástalan gazdasági helyzetre vagy kizárólag az üldöztetésre és diszkriminációra vezetjük vissza. Stewart, Michael Sinclair: Előszó. In: *Roma migráció*. Szerk.: Kováts András. Budapest, MTA KI, 2002. 8-10.

⁸⁹ vö. Kende Anna – Vajda Róza: Bevezető. Tetten ért tudomány. In: *Rasszizmus a tudományban*. Szerk.: Kende Anna – Vajda Róza. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008. 7-30.; Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányvizsgálatok cigányképe. In: *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Szerk.: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005. 479-499.; Dupcsik Csaba: Cigánykép(telenség)ek. *Beszélő*, 9. (2004) 2-3. sz.

Egyetértek azokkal a kutatókkal, akik a „cigánykérdés” megoldását kizárólag polgárjogi alapon nem tartják célravezetőnek. Mivel a romaellenes diszkrimináció – néhány kivételtől eltekintve – nem jogi jelenség, a törvények megváltoztatására irányuló stratégia nem érhet el tartós eredményeket. Az „elismerés” politikája önmagában nem elég, szükség van egy átfogó rendszerkritikára és olyan társadalompolitikára,⁹⁰ mely komplex módon próbálja meg kezelni a leszakadó régiókban élő, tömeges munkanélküliség által sújtott (cigány és nem-cigány) emberek helyzetét, az erősödő települési, oktatási, munkaerőpiaci diszkriminációt és szegregációt, valamint hatékony lépéseket tesz a negatív cigányképet fenntartó és megerősítő előítéletek és sztereotípiák eloszlatása, vagy legalábbis csökkentése felé.

(A kötet számára készült tanulmány)

⁹⁰ vö. Ladányi – Szelényi, 2004., Erős – Gárdos, 2007.; Stewart, Michael Sinclair: Depriváció, romák és „underclass”. *Beszélő*. 6. (2001) 7-8. sz. 82-94.